

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम : मानवता, शांती, वाढ आणि विकासासाठीची एक संकल्पना

प्रा.राजेश्वर विठ्ठलराव मावलीकर

गुलाम नबी आझाद शिक्षण महाविद्यालय, पुसद जि. यवतमाळ

सारांश

वसुधैव कुटुंबकम ही प्राचीन भारतीय संकल्पना आहे जी संपूर्ण जगाला एक कुटुंब म्हणून पाहते. ही संकल्पना महा उपनिषद आणि हितोपदेश यांसारख्या ग्रंथांमध्ये उल्लेखित आहे. या शोधनिबंधात, या संकल्पनेचा मानवता, शांती, आर्थिक वाढ आणि सामाजिक विकास यांच्याशी संबंध तपासला जाईल. यातून असे दिसते की ही संकल्पना वैश्विक एकता, पर्यावरण संरक्षण आणि सतत विकासासाठी मार्गदर्शक आहे. या निबंधाचे उद्दिष्ट आहे की या संकल्पनेच्या माध्यमातून आधुनिक जगातील आव्हाने सोडवता येतील.

परिचय

"वसुधैव कुटुंबकम" हा संस्कृत वाक्यांश आहे ज्याचा अर्थ "संपूर्ण पृथ्वी एक कुटुंब आहे" असा होतो. या परिकल्पनेचा पहिला उल्लेख महा उपनिषदात येतो, ज्यात वसुधा (पृथ्वी), इव (ही) आणि कुटुंबकम (कुटुंब) हे शब्द एकत्र येतात. नारायण पंडित यांनी हितोपदेशातही याचा उपयोग केला आहे: अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्॥ याचा अर्थ असा की, संकुचित मनाचे लोकच "हे माझे आणि हे परके" अशी भेदभाव करतात, तर उदार हृदयाच्या लोकांसाठी संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे. ही संकल्पना सनातन धर्माच्या मुळाशी आहे, ज्यात सर्वांना सामावून घेण्याची वृत्ती आहे. भारताच्या संसदेच्या प्रवेशकक्षातही हे वाक्य कोरलेले आहे. या शोधनिबंधात, या संकल्पनेचा मानवता, शांती, वाढ आणि विकास यांच्याशी कसा संबंध आहे याची चर्चा केली जाईल. ही संकल्पना केवळ धार्मिक नाही तर सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातूनही महत्त्वपूर्ण आहे.

मानवतेशी संबंध

वसुधैव कुटुंबकम ही संकल्पना मानवतेच्या मूलभूत मूल्यांवर आधारित आहे. ईशावास्य उपनिषदात म्हटले आहे: यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥ याचा अर्थ असा की, जो सर्व प्राणिमात्रांना स्वतःमध्ये पाहतो आणि स्वतःला सर्व प्राण्यांमध्ये पाहतो, तो कधीच द्वेष किंवा तिरस्कार करत नाही. ही संकल्पना केवळ मानवांपुरती मर्यादित नाही तर प्राणी, वनस्पती आणि संपूर्ण पर्यावरणाचा समावेश करते. आजच्या काळात, कोरोना महामारीसारख्या वैश्विक संकटाने हे दाखवले की मानवाने प्राण्यांच्या जगात अतिक्रमण केल्यामुळे नवीन रोग उद्भवतात. यामुळे, मानवतेच्या दृष्टिकोनातून, सर्व जीवांना एक कुटुंब म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यात कुटुंब हा मुख्य आधार आहे. उत्क्रांतीच्या प्राथमिक अवस्थेत मानवाने समूहाने राहण्यास सुरुवात केली, ज्यातून कुटुंब संकल्पना उदयास आली. ही संकल्पना समाज, राज्य, देश आणि जगापर्यंत विस्तारते. मात्र, आज एकत्र कुटुंबव्यवस्था मोडकळीस येत आहे, ज्यामुळे वृद्धाश्रमांची संख्या वाढत आहे. वसुधैव कुटुंबकम ही संकल्पना या समस्या सोडवण्यासाठी मार्गदर्शक आहे, ज्यात जुन्या आणि नव्या पिढींमध्ये तडजोड आवश्यक आहे.

शांतीशी संबंध

शांती ही वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पनेची मुख्य फल आहे. ही संकल्पना वैचारिक मतभेद असूनही एकमेकांचा अवमान न करण्याची शिकवण देते. सागरातील लहरी जशी सागराचाच भाग असतात, तसे सर्व प्राणी एकाच ऊर्जेचे भाग आहेत. मानवी महत्वाकांक्षा आणि अहंकारामुळे राज्य आणि सीमा निर्माण झाल्या, ज्यामुळे संघर्ष वाढले. सनातन धर्माची शिकवण ही शांतीच्या दिशेने आहे. कौटुंबिक शांती ही समाजाच्या शांतीचा आधार आहे. घरात सकारात्मक संवाद असल्यास मुले तणावमुक्त राहतात. मात्र, भांडणे आणि मत्सरामुळे नातेसंबंध बिघडतात. संत ज्ञानेश्वरांनी पसायदानातून विश्वकल्याणाची प्रार्थना केली, ज्यात धर्म, जात, पंथाच्या सीमा ओलांडल्या जाव्यात. अशा शांतीमुळे हिंसाचार, दहशतवाद आणि अराजकता संपेल. सुदृढ कुटुंबव्यवस्था ही निरोगी समाजाची ओळख आहे. जनरेशन गॅप टाळण्यासाठी युक्ती आणि सामंजस्य आवश्यक आहे. रुक्मिणीबाई भावे यांनी विनोबा भावेंना दिलेले संस्कार हे उदाहरण आहे, ज्यात अतिथी देवो भव ही भावना शांती वाढवते.

वाढ आणि विकासाशी संबंध

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना आर्थिक वाढ आणि सतत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे याचे मुख्य भाग आहे. निर्वनीकरण आणि जनसंख्यावाढीमुळे प्राकृतिक संसाधनांचा नाश होत आहे, ज्यामुळे प्राण्यांच्या निवासस्थानावर अतिक्रमण होते. हे रोग आणि संकटे आणते. प्राचीन संस्कार जसे की मितभोजन, ऋतुकालीन आहार आणि जंतुनाशक सवयी हे विकासासाठी उपयुक्त आहेत. वैश्विकरणात भौतिक संपन्नता वाढली, पण नैतिकता कमी झाली. सर्वभूतहिते रता: ही भावना ठेवून प्राणिमात्रांचे संरक्षण केल्यास सतत विकास शक्य आहे. भारताने कोरोना काळात लसी पुरवून हे दाखवले. कौटुंबिक वातावरणात सुसंवाद असल्यास मुले सुजाण नागरिक बनतात. वैचारिक स्वातंत्र्य आणि षडरिपूवर नियंत्रण हे विकासासाठी आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मानवता, शांती, वाढ आणि विकासासाठी एक आदर्श आहे. सद्विवेकाचा उपयोग करून सर्व जीवांचा आदर केल्यास वैदिक काळातील ही संकल्पना प्रत्यक्षात येईल. संत ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानासारखी भावना ठेवून विश्वकल्याण शक्य आहे.

संदर्भ

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना प्रत्यक्षात यावी, ईसकाळ, २०२०.

वसुधैव कुटुंबकम्, वेबदुनिया, २००९.

वसुधैव कुटुंबकम्, प्रहार, २०२३.

वसुधैव कुटुंबकम्..., मुंबई तरुण भारत, २०२३.